

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ  
НАЦІОНАЛЬНИЙ ЮРИДИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ  
імені ЯРОСЛАВА МУДРОГО**

**ЛІСОВА ТЕТЯНА ВІКТОРІВНА**

УДК 349.4

**ТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ  
ВІДНОВЛЕННЯ ЗЕМЕЛЬ**

**АВТОРЕФЕРАТ**

на здобуття наукового ступеня  
доктора юридичних наук

**Харків – 2021**

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі земельного та аграрного права Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, Міністерство освіти і науки України.

Науковий консультант – доктор юридичних наук, професор **Шульга Михайло Васильович**, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, завідувач кафедри земельного та аграрного права, член-кореспондент НАПрН України.

**Офіційні опоненти:**

– доктор юридичних наук, доцент **Каракаш Ілля Іванович**, Національний університет «Одеська юридична академія», професор кафедри аграрного, земельного та екологічного права;

– доктор юридичних наук, професор **Коваленко Тетяна Олександрівна**, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, професор кафедри земельного та аграрного права Інституту права;

– доктор юридичних наук, професор **Кулинич Павло Федотович**, Інститут держави і права імені В.М. Корецького НАН України, завідувач сектору проблем аграрного та земельного права, член-кореспондент НАПрН України.

Захист відбудеться «22» березня 2021 р. о 10 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 64.086.04 в Національному юридичному університеті імені Ярослава Мудрого за адресою: 61024, м. Харків, вул. Пушкінська, 77.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого за адресою: 61024, м. Харків, вул. Пушкінська, 84 А.

Автореферат розіслано «19» лютого 2021 р.

**Учений секретар  
спеціалізованої вченої ради**

**О. Р. Дашковська**

## ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

**Обґрунтування вибору теми дослідження.** Протягом останніх десятиліть в Україні спостерігається стрімке погіршення стану земельних ресурсів. Невідкладного вирішення потребує одна з найскладніших проблем сьогодення – зупинення подальшого погіршення стану земель та їх відновлення. Сучасний стан земель свідчить, що значна їх частина незалежно від цільового призначення вимагає вжиття необхідних заходів їх відновлення, значущість яких сьогодні визнано на державному рівні. Відповідно до Указу Президента України від 30 вересня 2019 р., № 722/2019 відновлення екосистем суші, припинення процесу деградації земель і його спрямування у зворотному напрямку, боротьба з опустелюванням – ось основні цілі і досягнення сталого розвитку країни до 2030 р. Адже від цього залежить забезпечення національних інтересів України, підвищення рівня економіки, громадянського суспільства й держави з метою досягнення належної якості життя населення й додержання конституційних прав та свобод людини і громадянина.

У той же час закріплені в нормативно-правових актах різної юридичної сили правові норми, спрямовані на відновлення якісного стану земель, мають переважно загальний або ж декларативний характер, позбавлені будь-якої систематизації, що призводить до виникнення юридичних прогалин і колізій у механізмі правової регламентації суспільних відносин, що стосуються відновлення земель. До того ж у чинному земельному законодавстві приписи щодо забезпечення відновлення земель і щодо їх охорони чітко не розмежовані. Наявність указаних недоліків україн негативно впливає на розвиток відповідних правовідносин і на існуючий стан земель.

Кризовий стан земельних ресурсів країни підкреслює необхідність здійснення комплексного вивчення теоретичних проблем правового забезпечення відновлення земель. Вітчизняні правознавці в окремих публікаціях торкалися зазначеної проблеми лише фрагментарно. А без досконалого теоретичного вивчення проблем правового забезпечення відновлення земель важко, а то і неможливо, зробити обґрунтовані пропозиції з удосконалення чинного й опрацювання нового законодавства в досліджуваній сфері.

Науково-теоретичним підґрунтям дисертації послужили концептуальні підходи й наукові розробки таких фахівців із загальної теорії та філософії права, як С. С. Алексєєв, О. Р. Дашковська, Д. А. Керімов, О. В. Малько, М. І. Матузов, О. В. Петришин,

О. Ф. Скакун, В. М. Хропанюк та ін.

Розкриття порушених в роботі проблем було б неможливим без використання наукових праць представників науки аграрного, земельного й екологічного права, а саме: В. І. Андрейцева, Г. В. Анісімової, Г. І. Балюк, А. Г. Бобкової, О. Г. Бондара, Д. В. Бусуйок, М. Я. Ващишин, О. А. Вівчаренка, Н. С. Гавриш, О. В. Гафурової, А. П. Гетьмана, В. І. Гордєєва, М. А. Дейнеги, А. В. Духневича, А. С. Євстігнєєва, В. І. Єрмоленка, І. В. Ігнатенко, І. І. Каракаша, Р. С. Кіріна, Н. Р. Кобецької, Т. О. Коваленко, Т. Г. Ковальчук, В. В. Костицького, І. О. Костяшкіна, М. В. Краснової, Ю. А. Краснової, П. Ф. Кулинича, Т. В. Курман, Л. В. Лейби, Н. Р. Малишевої, А. М. Мірошниченка, А. Л. Місінкевич, В. В. Носіка, В. І. Олещенка, О. О. Погрібного, А. І. Ріпенка, С. М. Романко, Д. В. Саннікова, В. І. Семчика, В. Д. Сидор, А. К. Соколової, А. М. Статівки, Н. І. Титової, О. М. Ткаченко, В. Ю. Уркевича, В. І. Федоровича, Т. Є. Харитонової, С. В. Хомінець, С. В. Шарاپової, М. В. Шульги та ін.

У роботі використано напрацювання і здобутки і представників інших наукових напрямів (економіки, ґрунтознавства, агроекології, природознавства): С. А. Балюка, О. С. Будзяка, В. І. Вернадського, А. В. Кучера, В. В. Медведєва, Л. Г. Мельника, С. М. Остапчука, П. Т. Саблука, О. Н. Соколовського, В. М. Трегобчука, А. М. Третьяка, Р. С. Трускавецького, Ю. Л. Цапка та ін.

Нормативно-правове підґрунтя дослідження складають: Конституція України; міжнародно-правові акти, ратифіковані Верховною Радою України; законодавство України, норми якого врегульовують суспільні земельні відносини у сфері забезпечення відновлення земель; законодавство зарубіжних держав (ЄС, Російської Федерації, Республіки Білорусь та ін.); практика застосування чинного законодавства з регламентації земельних відносин.

**Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами, грантами.** Дослідження виконано на кафедрі земельного та аграрного права Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого відповідно до цільової комплексної програми «Правове забезпечення реалізації політики держави на пріоритетних напрямках економічного розвитку та у сфері екологічної безпеки» (державна реєстрація № 0111U000962).

Тема дисертації затверджена вченою радою Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого (протокол № 7 від 21.03.2014 р.).

**Мета й завдання дослідження.** Мета дослідження полягає в комплексному розробленні концепції правового забезпечення відновлення земель. Відповідно до неї були поставлені й вирішені такі завдання:

- визначити методологічні підходи до дослідження правового забезпечення відновлення земель;
- сформулювати дефініцію поняття «відновлення земель» як правової категорії, з'ясувати його сутність і особливості;
- розглянути специфіку відновлення земель окремих категорій;
- установити місце правових норм, що регулюють суспільні відносини у сфері відновлення земель, у системі земельного права;
- визначити наукову періодизацію розвитку правового забезпечення відновлення земель;
- з'ясувати сутність відновлення земель як економічної категорії;
- охарактеризувати правове забезпечення відновлення земель;
- навести поняття правовідносин щодо відновлення земель, охарактеризувати їх ознаки і склад;
- встановити особливості настання юридичної відповідальності за порушення законодавства у сфері відновлення земель;
- вивчити організаційно-правові заходи, що сприяють відновленню земель;
- висвітлити попередні й основні заходи відновлення земель;
- розкрити сутність і структуру правового механізму відновлення земель;
- проаналізувати законодавство, що має забезпечувати відновлення земель;
- внести та обґрунтувати пропозиції з удосконалення чинного законодавства в досліджуваній царині.

*Об'єктом дослідження* виступають суспільні відносини, що виникають з приводу відновлення земель.

*Предмет дослідження* становлять теоретичні проблеми правового забезпечення відновлення земель.

**Методи дослідження.** Методологічну основу дисертаційної роботи становлять філософські, загальнонаукові і спеціальні методи наукового пізнання, а саме: діалектики, аналізу та синтезу, моделювання, історико-правовий, формально-логічний, системно-структурний, порівняльно-правовий, формально-юридичний, статистичний.

Загальнонауковий діалектичний метод став підґрунтям для всієї дисертації, що дало змогу розглянути правове забезпечення відновлення

земель у взаємозв'язку з іншими правовими явищами, а відповідний нормативно-правовий масив – у динаміці його розвитку. За допомогою формально-логічного методу сформульовано низку правових конструкцій, зокрема таких, як-от: «відновлення земель», «якісний стан земель», «правовідносини щодо відновлення земель»; наведено їх ознаки. Історико-правовий метод дозволив дослідити формування і хронологічний розвиток правового забезпечення відновлення земель. Порівняльно-правовий застосовувався для співставлення окремих положень земельного законодавства із законодавством зарубіжних держав (ЄС, Російської Федерації, Республіки Білорусь). Аксиологічний метод став у нагоді при встановленні зв'язків між відновленням земель і забезпеченням екологічної, продовольчої безпеки. Формально-юридичний знадобився у процесі встановлення змісту окремих приписів земельного законодавства у сфері забезпечення відновлення земель. Системно-структурний метод покладено в основу проведення класифікації відновлення земель і життя при цьому певних заходів. Метод моделювання було використано при конструюванні й модернізації правових норм, які пропонуються для внесення змін до чинного земельного законодавства, а також при опрацюванні проєкту Концепції відновлення деградованих, малопродуктивних і техногенно забруднених земель і проєкту закону «Про відновлення земель».

**Наукова новизна одержаних результатів** полягає в тому, що поданий на захист рукопис представленої роботи є першим у вітчизняній науці земельного права комплексним дослідженням теоретичних засад правового забезпечення відновлення земель, у якому розроблені концептуальні підходи до формування правового механізму в розглядуваній сфері й обґрунтовані пропозиції з удосконалення правового регулювання суспільних відносин. Наукова новизна реалізована в наведених нижче науково-теоретичних положеннях, пропозиціях і рекомендаціях.

*Уперше:*

– сформульовано дефініцію правового поняття «відновлення земель» як законодавчо забезпеченої системи заходів, спрямованих на повернення землям їх первісного якісного стану, погіршеного через дію антропогенних або природних (стихійних) чинників, втраченої здатності виконувати ними певні функції, що впливають з їх основного цільового призначення, належного стану порушених земель шляхом здійснення їх рекультиватії, консервації земель деградованих і малопродуктивних, меліорації земель та інших заходів, передбачених законодавством;

– наведено обґрунтовані критерії розмежування термінів

«відновлення» й «відтворення» щодо природних об'єктів (у тому числі й земель);

– окреслено місце правових норм, що регулюють суспільні відносини у сфері відновлення земель у системі земельного права як його самостійного правового інституту, основу якого становить виокремлена, відносно автономна сукупність правових норм, які регулюють однорідні суспільні відносини, що складають певний вид і виникають у сфері повернення первісного якісного стану земель, здатності виконання ними відповідних функцій за їх основним цільовим призначенням, належного стану порушених земель, характеризується особливим суб'єктивним складом, правовими категоріями, специфічними поняттями, законодавчими конструкціями;

– обґрунтовано, що правовідносини щодо відновлення земель – це суспільні відносини, які формуються у сфері повернення землям їх первісного якісного стану, погіршеного через дію антропогенних або природних (стихійних) чинників, втраченої здатності виконувати ними певні функції, що впливають з їх основного цільового призначення, належного стану порушених земель і виникають, змінюються і припиняються згідно з приписами земельного права;

– названо періодизацію розвитку правового забезпечення відновлення земель за критерієм зміни основ земельного ладу й суспільно-політичних умов у державі. Вона охоплює: (а) другу половину ХІХ – початок ХХ ст. (дорадянська доба), коли більша частина території України входила до складу Російської імперії; (б) радянська епоха (1917 – 1990 рр.); (в) період сучасний (1991 р. – до сьогодні);

– запропоновано класифікацію заходів, спрямованих на відновлення земель. Зокрема, виокремлено відновлення земель на загальнодержавному, регіональному й локальному рівнях. За джерелом правового забезпечення пропонується виділити заходи відновлення земель, що здійснюються за наявності підстав і в порядку, визначених законом, а також підзаконними нормативно-правовими актами. За роллю антропогенного чинника пропонується поділити відновлення земель на природне і штучне. Виокремлено попередні й основні заходи відновлення земель;

– аргументовано, що категорії «відновлення земель» і «відновлення ґрунтів» співвідносяться як ціле й частина;

– доведено, що охорона й відновлення земель є самостійними, але взаємопов'язаними формами забезпечення збереження кількісних і якісних показників цього об'єкта природи;

– обґрунтовано необхідність розроблення і прийняття Концепції

відновлення деградованих, малопродуктивних і техногенно забруднених земель, а також спеціального закону «Про відновлення земель», запропоновано їх структуру й основні елементи.

*Удосконалено:*

- визначення конструкції «якісний стан земель» як сукупності негативних і позитивних властивостей земель щодо їх використання й здатності виконання ними певних функцій;

- наукові підходи до земель України як основного національного багатства й основи життєдіяльності суспільства з урахуванням їх цільового призначення;

- аргументацію на користь того, що відновлення земель в економічному аспекті є відновленням земельного капіталу;

- положення стосовно закріплення спеціальних прав та обов'язків власників і користувачів земельних ділянок в частині здійснення заходів щодо відновлення останніх;

- висновки стосовно посилення юридичної відповідальності за порушення законодавства у сфері відновлення земель, зокрема, запропоновано: (а) доповнити Кодекс України про адміністративні правопорушення і Кримінальний кодекс України статтями про настання відповідальності (залежно від обсягу негативних наслідків) за невиконання як власником земельної ділянки, так і землекористувачем обов'язку розпочати процедуру консервації деградованих, малопродуктивних і техногенно забруднених земель, а також за порушення законодавства у сфері проведення меліорації земель; (б) установити кримінальну відповідальність за непроведення відновлення рельєфу порушених земель (шляхом проведення рекультивації) у закріплених законом випадках, якщо це спричинило тяжкі наслідки для довкілля і здоров'я населення.

*Набули подальшого розвитку:*

- обґрунтування того, що відновлення земель є не лише основою сталого землекористування, а й одним зі складників підвалин забезпечення сталого розвитку країни;

- положення про застосування методологічних підходів до дослідження правового забезпечення відновлення земель. Основу такої методології повинна становити ідея біосфероцентризму;

- положення про відновлення стану земельної ділянки, який існував до порушення прав, як самостійного способу захисту прав на земельні ділянки;

- теоретичні положення щодо ознак правовідносин з відновлення земель як правовідносин активного типу, а саме: (а) публічний характер;



(б) їх вольовий характер; (в) домінування імперативного методу правового регулювання; (г) специфічний суб'єктний склад; (д) нерівність сторін цих правовідносин; (е) тісний взаємозв'язок соціальної і правової природи;

– твердження стосовно того, що суспільні відносини, які виникають з приводу відновлення земель, виступають самостійним складником земельних відносин і входять до складу предмета земельного права;

– висновки щодо суб'єктно-об'єктного складу правовідносин з відновлення земель;

– наукові висновки про стан земель, що характеризується: (а) перебігом негативних процесів (ідеться про ерозійні процеси, перезволоженість, підвищену кислотність або засоленість, забруднення шкідливими речовинами тощо), (б) порушеною поверхнею і втратою землями своїх функцій. Фактичною основою такого стану є юридичні факти (як події – природні катаклізми), так і дії людини). У подальшому він відокремлюється від юридичних фактів та існує самостійно – як факт-стан, що породжує інші юридичні факти, які, у свою чергу, виступають підставами виникнення правовідносин щодо відновлення земель (ідеться про фактичний склад);

– розкриття ролі відновлення і збереження родючості ґрунтів у сфері здійснення органічного землеробства як одного з основних чинників його ведення;

– аргументи на користь того, що відшкодування втрат сільськогосподарського та лісгосподарського виробництва можна розглядати в тому числі і як самостійний засіб забезпечення відновлення земель;

– теоретичні положення стосовно специфіки відновлення земель окремих категорій, що має різну мету, а саме відновлення: (а) якісного стану земель сільськогосподарського призначення (зокрема, родючості ґрунтів), (б) продуктивності земель лісгосподарського призначення, (в) здатності виконувати відповідні функції, що впливають з основного цільового призначення земель;

– висновки, що в умовах близького до критичного сучасного стану земель заходи щодо їх відновлення спрямовані передовсім на забезпечення екологічної безпеки;

– теоретичні положення щодо застосування екосистемного підходу при відновленні земель;

– наукові позиції щодо соціальної природи відновлення земель, яке повинно здійснюватися як у суспільних інтересах, так і в інтересах

окремого власника або землекористувача;

– теоретико-прикладні положення стосовно правового механізму відновлення земель, його сутності і структури, а також обґрунтування того, що його складники становлять певний комплекс, органічно поєднані й підпорядковані реалізації єдиної мети;

– обґрунтування необхідності внесення змін до чинного земельного та іншого законодавства, прийняття нових нормативно-правових актів у досліджуваній сфері з метою забезпечення системного характеру відновлення земель, що полягає в належному здійсненні необхідних заходів шляхом неухильного виконання обов'язків власниками й користувачами земельних ділянок, іншими суб'єктами, через дії яких відбулося погіршення первісного стану таких ділянок, посиленні юридичної відповідальності цих суб'єктів, забезпеченні належного рівня стимулювання власників земельних ділянок і землекористувачів до своєчасного відновлення земель паралельно з реальним надходженням коштів від держави до власників і користувачів земельних ділянок.

### **Практичне значення одержаних результатів.**

Положення й висновки дисертації можуть бути використані:

– у науково-дослідницькій діяльності – під час подальшого дослідження проблем забезпечення відновлення земель;

– у правотворчій діяльності – як теоретичний матеріал при опрацюванні проєктів нормативно-правових актів внесенні змін і доповнень до чинного земельного законодавства в царині забезпечення відновлення земель;

– у правозастосовній діяльності – для підвищення ефективності проведення відновлення земель та ефективної реалізації норм земельного права;

– у навчальному процесі – при викладанні курсу земельного права у вищих юридичних й сільськогосподарських начальних закладах, при підготовці навчальних програм, відповідних спецкурсів, підручників, навчальних, методичних і довідкових посібників, а також у науково-дослідницькій роботі студентів.

**Особистий внесок здобувачки.** Дисертація є самостійною науковою працею. Наукова новизна, висновки й рекомендації, сформульовані авторкою самостійно, обґрунтовані на підставі особистих досліджень і міркувань.

У роботі: *Лісова Т. В., Шапанова С. В.* Якісний стан ґрунтів – основа органічного землеробства. *Правові засади ведення органічного землеробства*: матер. наук.-практ. конф. (м. Харків, 29–30 вересня 2017 р.). Харків: Доміно, 2017. – особисто авторкою зроблено висновок, що

відновлення родючості ґрунтів можна вважати одним з основних чинників ведення органічного землеробства.

**Апробація результатів дисертації.** Положення, пропозиції й висновки, що містяться в дисертаційній роботі, обговорювались і були схвалені на засіданнях кафедри земельного та аграрного права Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого.

Наукові висновки й рекомендації з проблем правового забезпечення відновлення земель відображені у монографії, наукових статтях і тезах наукових доповідей і повідомлень дисертантки, використовувалися нею при читанні лекцій і проведенні практичних занять з навчальної дисципліни «Земельне право» для студентів та аспірантів Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого.

Основні положення цієї наукової роботи оприлюднені на всеукраїнських і міжнародних конференціях, форумах і засіданнях «круглих столів»: «Перспективные направления развития современной юридической науки» (г. Симферополь, 24–25 января 2014 г.); «Актуальні проблеми екологічних, земельних та аграрних правовідносин: теоретико-методологічні й прикладні аспекти» (м. Харків, 5 грудня 2014 р.); «Держава і право в умовах глобалізації: реалії та перспективи» (м. Дніпропетровськ, 6–7 лютого 2015 р.); «Роль права та закону в громадянському суспільстві» (м. Київ, 13–14 лютого 2015 р.); «Особенности адаптации законодательства Молдовы и Украины к законодательству Европейского Союза» (г. Кишинев, 27–28 марта 2015 г.); «Актуальні проблеми реформування системи земельного законодавства України» (м. Запоріжжя, 29–30 січня 2016 р.); «Конституційні засади аграрного, земельного та екологічного права» (м. Київ, 27 травня 2016 р.); «Перше зібрання фахівців споріднених кафедр з обговорення актуальних наукових проблем та методики викладання аграрного, земельного, екологічного та природоресурсного права у вищих навчальних закладах України» (м. Одеса, 9–10 вересня 2016 р.); «Теоретичні та практичні аспекти реалізації екологічного, земельного, аграрного права в умовах сталого розвитку України» (м. Харків, 2 грудня 2016 р.); «Приоритетные направления развития экологического, земельного и аграрного права» (г. Минск, 30 марта 2017 г.); «Від правової охорони природи Української РСР до екологічного права України» (м. Київ, 26 травня 2017 р.); «Реалізація норм екологічного, земельного та аграрного права в умовах реформування правової системи України» (м. Івано-Франківськ, 8–10 вересня 2017 р.); «Правові засади ведення органічного землеробства» (м. Харків, 29–30 вересня 2017 р.); «Urgent problems of law on the modern stage of statehood development» (Lublin, 20–21 october, 2017); «Сучасний стан та перспективи розвитку екологічного, земельного й аграрного права в умовах євроінтеграції» (м. Харків, 8 грудня 2017 р.); «Влияние межгосударственных интеграционных процессов на развитие аграрного, экологического, природоресурсного и экологического права» (г. Минск,

26–27 апреля 2018 г.); «Розвиток аграрного, земельного та екологічного права на зламі тисячоліть» (м. Київ, 18–19 травня 2018 р.); «Третє зібрання фахівців споріднених кафедр щодо обговорення стратегії еволюції аграрних, земельних, екологічних та природоресурсних праввідносин у контексті інтеграційного розвитку України» (м. Одеса – смт. Затока, 7–10 червня 2018 р.); «Сучасний стан та перспективи розвитку земельного, аграрного, екологічного та природоресурсного права: теорія та практика» (м. Харків, 7 грудня 2018 р.); «Актуальні проблеми екологічного, земельного та аграрного законодавства в сучасних умовах» (м. Харків, 1 березня 2019 р.); «Еколого-правовий статус людини і громадянина: ретроспективний та перспективний погляди» (м. Київ, 31 травня 2019 р.); «Забезпечення прав в аграрних, земельних, екологічних та природоресурсних відносинах» (м. Одеса – смт. Затока, 6–9 червня, 2019 р.); «Особливості правового регулювання екологічних, земельних, аграрних, природоресурсних відносин в умовах глобалізації» (м. Івано-Франківськ–Яремче, 20–22 вересня, 2019 р.); «Правове забезпечення соціально-економічного розвитку: стан та перспективи» (м. Вінниця, 11–12 жовтня 2019 р.); «Актуальні правові проблеми земельних, аграрних та екологічних відносин в умовах сучасної земельної реформи» (м. Харків, 22 травня 2020 р.).

**Публікації.** Основні результати дисертації знайшли відображення у 51 науковій публікації, з яких: 1 монографія, 22 наукові статті, опубліковані у фахових виданнях України та інших держав, тези 24 наукових доповідей на міжнародних і всеукраїнських наукових і науково-практичних конференціях, а також 4 розділи в колективних монографіях, які додатково відбивають результати наукового дослідження.

**Структура й обсяг дисертації.** Структура роботи визначається її метою й завданнями, а також об'єктом і предметом дослідження. Дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів, які охоплюють 20 підрозділів, з висновків, списку використаних джерел і додатку. Загальний обсяг дисертації становить 481 сторінку, з них основного тексту – 404 сторінки, список використаних джерел (668 найменувань) – на 69 сторінках, додаток – на 8 сторінках.

## ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **Вступі** обґрунтовується вибір теми дисертації, з'ясовується її зв'язок з науковими програмами, планами й темами, встановлюються мета, завдання, об'єкт і предмет дослідження, його методологічна й теоретична основа, розкриваються основні його результати, їх наукова новизна, теоретичне і практичне значення, наводиться інформація про апробацію матеріалів роботи, її структуру й обсяг.

**Розділ 1.** «Загальнотеоретичні засади дослідження правового

**забезпечення відновлення земель»** налічує сім підрозділів.

У підрозділі 1.1. *«Характеристика сучасного стану земель як об'єкта відновлення»* підкреслюється, що наразі стан земельних ресурсів в Україні визнано на державному рівні близьким до критичного. Зроблено наголос на тому, що саме земля, як основа життя й діяльності людини, як середовище існування всього живого, є тим природним об'єктом, який потребує особливої уваги з боку держави й виступає пріоритетним об'єктом охорони й відновлення, адже спостерігаються чіткі прояви деградації, характерні для наявного стану земель. Ці негативні явища значно випереджають інтенсивність відновлення земель. На поглиблення кризових явищ щодо сучасного стану земель впливає також і тимчасова окупація окремих районів Донецької й Луганської областей. Зараз необхідно докласти максимум зусиль, щоб не відбулося перетинання межі, так званої червоної лінії, тобто перетворення сьогоденішнього стану земель на критичний, коли відновити їх уже буде неможливо, а це може призвести до загрози не лише розвитку економіки і продовольчої безпеки країни, а й до існування людства в цілому.

Аргументується, що відновлення стану земель треба здійснювати своєчасно, причому з появою вже перших ознак зниження рівня їх родючості, продуктивності, інших властивостей земель окремих категорій і не чекати катастрофічних змін відповідних показників.

Переконливо доведено, що в умовах близького до критичного стану земель існує потреба суттєвого якісного оновлення чинного законодавства щодо забезпечення їх відновлення, внесення змін до нього, розроблення і прийняття нового.

У підрозділі 1.2. *«Землі України як національне багатство й основа життєдіяльності суспільства»* йдеться про вжиття відповідних заходів з охорони й відновлення земель, які забезпечують соціальні інтереси до збереження земель насамперед сільськогосподарського призначення як основного національного багатства. Адже від родючості ґрунтів залежить рівень розвитку економіки країни, а отже, і матеріальне становище народу, продовольча безпека, належне функціонування суспільства в цілому. Проте й землі несільськогосподарського призначення теж є багатством країни, що пов'язано з виконуваними ними функціями.

Вжиття заходів відновлення – це не лише основа сталого землекористування, а й один з вагомих складників основи забезпечення економічного, соціального й екологічного напрямків сталого розвитку країни, адже його забезпечення вимагає стабільності і щодо якісного

стану земель.

У підрозділі 1.3. «*Методологічні підходи до дослідження правового забезпечення відновлення земель*» обґрунтовується положення про важливість оновлення методології земельно-правових досліджень в умовах посилення техногенного навантаження на довкілля, зокрема, земельні ресурси, при стрімкому погіршенні їх стану.

Підвалини методології дослідження правового забезпечення відновлення земель становить ідея біосфероцентризму (філософська концепція) як новий тип світогляду, що ставить інтереси окремої людини й суспільства в цілому в залежність від потреб усієї планети й усього живого, що є на ній.

За чинним законодавством деякі із заходів відновлення земель підлягають оцінці впливу на довкілля, що підтверджує, що в основі забезпечення суспільних інтересів щодо відновлення земель обов'язковим має бути оцінювання впливу реалізації тих чи інших заходів відновлення на довкілля за процедурою, передбаченою законодавством.

У підрозділі 1.4. «*Історико-правовий аспект розвитку правового забезпечення відновлення земель*» наведено періодизацію правового забезпечення відновлення земель, яке у своєму розвитку здолало декілька періодів і становить собою певне історичне явище, особливості якого залежать від специфіки суспільно-політичних умов у державі, а також зміни земельного ладу протягом відповідного проміжку часу.

Виділено 3 головні періоди розвитку правового забезпечення відновлення земель, що охоплюють: дорадянський період (друга половина XIX – початок XX ст.), коли більша частина території України входила до складу Російської імперії, радянський (1917 – 1990 рр.), і сучасний (з 1991 р. – до сьогодення).

Охорона й відновлення земель найбільш ефективно здійснювалися протягом першого періоду розвитку правового забезпечення цього процесу, особливо за часів реалізації Столипінської земельної реформи. На сучасному етапі надзвичайно актуальним є підхід до землі як до вагомого елемента екосистеми, а тому відновлення земель повинно відбуватися в руслі збереження й відновлення також інших природних об'єктів.

У підрозділі 1.5. «*Відновлення земель в економічному розумінні*» констатується, що функціонування економіки й життєдіяльність людини нерозривно пов'язано із землею, яка виконує різні функції.

Економічна наука спрямована на вирішення соціально-економічних завдань перш за все в аграрному секторі держави. Ідеться

про відновлення земельних ресурсів як складника аграрного сектора і як джерела отримання прибутку, оскільки зі збільшенням обсягів виробництва зростає й розмір отриманого прибутку, що прямо залежить від якісного стану земель сільськогосподарського призначення. Земля вважається одним з найпотужніших наповнювачів бюджету.

Сьогодні в науковий обіг введено поняття «земельний капітал», а земельні ресурси розглядаються як капітал природний. Ідеться про потребу певних капіталовкладень, про суспільний інтерес до відновлення якісного стану земель шляхом боротьби з негативними явищами, що останніми роками набули поширення (засолення, осолонцювання, наявність ерозійних процесів, заболочування, замулення, переущільнення).

У підрозділі 1.6. «Відновлення земель як правова категорія» певна увага приділяється аналізу праць представників правової доктрини щодо окремих питань, що стосуються відновлення природних ресурсів у цілому й земель зокрема.

Якщо йдеться про відновлення якісних властивостей земель (зокрема, родючості ґрунтів), стану порушених земель, варто оперувати терміном «відновлення». При цьому відбувається приведення їх стану від існуючого негативного до притаманного їм первісного якісного стану. Йдеться про відповідні позитивні зміни (в тому числі й ґрунтової родючості), а також про відновлення виконуваних землями функцій за їх цільовим призначенням. Відтворити землі як природний об'єкт неможливо.

Відновлення земель доцільно розглядати як законодавчо забезпечену систему заходів, спрямованих на повернення землям: (а) первісного якісного стану, погіршеного через дію антропогенних або природних (стихійних) чинників; (б) втраченої здатності виконувати ними певні функції, що впливають з їх основного цільового призначення; (в) належного стану порушених земель шляхом здійснення їх рекультивації, консервації земель деградованих і малопродуктивних, меліорації земель та інших заходів, передбачених законодавством.

Відновленню підлягають земельні ділянки, стан яких зафіксовано в матеріалах Державного земельного кадастру. Якісний стан земель фіксується й у матеріалах проведення їх інвентаризації при здійсненні землеустрою, й у матеріалах проведення їх нормативної грошової оцінки, агрохімічному паспорті поля, земельної ділянки. Установлено, що якісний стан земельної ділянки, зафіксований у відповідній документації, і слід вважати первісним (з моменту передачі її у власність або надання в користування).

Зауважується, що відновлення стосується перш за все земель, порушених через неправомірні дії, що викликали погіршення ґрунтового покриву, непридатний для використання стан земель як результат негативного впливу на них. Проте в деяких випадках мають місце і правомірні дії. Необхідність відновлення земель викликана й природними катаклізмами.

Існують попередні й основні правові заходи відновлення земель.

Забезпечення відновлення земель існує на загальнодержавному, регіональному й локальному рівнях.

За роллю антропогенного чинника запропоновано поділяти відновлення земель на природне і штучне. За джерелом правового забезпечення відновлення земель провадиться за наявності підстав і порядку, визначених законом, і згідно з підзаконними нормативно-правовими актами.

Відновлення стану земельної ділянки, що існував до порушення прав, є самостійним способом захисту прав на землю. Указаний спосіб захисту порушених прав є речово-правовим, проте його можна розглядати і як зобов'язально-правовий спосіб захисту.

Правові норми, що регулюють суспільні відносини у сфері відновлення земель, можна вважати самостійним правовим інститутом. Цей інститут є вагомим складником галузі земельного права, головна функція якого полягає в забезпеченні самостійного й цілісного правового регулювання певного виду вказаних відносин. Він характеризується особливим суб'єктним складом, йому притаманні специфічні поняття, законодавчі конструкції тощо.

У *підрозділі 1.7. «Особливості відновлення земель окремих категорій»* зосереджується увага на тому, що відновлення є можливим не тільки в межах однієї категорії земель. З'ясовано, що відновлення земель різних категорій має певну особливість, яка впливає з їх основного цільового призначення.

Більшість заходів, передбачених чинним земельним законодавством, стосується відновлення земель саме сільськогосподарського призначення.

Відновлення земель сільськогосподарського й лісогосподарського призначення спрямоване на забезпечення їх використання як основного засобу виробництва в сільському й лісовому господарстві.

Що стосується земель, які вимагають особливої охорони, відновленню підлягають їх специфічні властивості, здатність виконувати ті чи інші функції. При вирішенні питання відновлення земель має бути врахована можливість і доцільність їх відновлення.



Землі є основним природним об'єктом, отже, при їх відновленні необхідно не порушувати їх екологічні зв'язки з іншими природними об'єктами.

Землям, які виступають просторово-територіальним базисом, притаманна своя специфіка. Їх відновлення стосується насамперед забезпечення виконання ними функції просторово-територіального базису, що пов'язано перш за все з належним станом їх рельєфу.

Землі запасу теж необхідно відновлювати, особливо сільськогосподарського призначення, які, як правило, мають низьку родючість. Спостерігається на землях запасу і резервного фонду й відновлення природне.

**Розділ 2. «Правовідносини щодо відновлення земель як різновид земельних правовідносин»** охоплює шість підрозділів.

*Підрозділ 2.1. «Правовідносини щодо відновлення земель: поняття та особливості»* містить поглиблене дослідження сутності правовідносин щодо відновлення земель. Ці правовідносини становлять собою суспільні відносини, які формуються у сфері повернення землям їх первісного якісного стану, погіршеного через дію антропогенних або природних (стихійних) чинників, втраченої здатності виконувати ними певні функції, що впливають з їх основного цільового призначення, належного стану порушених земель. Вони виникають, змінюються і припиняються згідно з приписами земельного права.

У цьому підрозділі сформульовано основні ознаки правовідносин з відновлення земель як правовідносин активного типу, яким притаманно: (а) публічний характер, (б) вольовий характер, (в) домінування імперативного методу правового регулювання, (г) специфічний суб'єктний склад, (д) нерівність їх сторін, (е) тісний взаємозв'язок соціальної і правової природи.

Суспільні відносини, виникаючі з приводу відновлення земель, є самостійним складником земельних відносин, отже, вони входять до предмета земельного права, як і суспільні відносини, що мають місце при охороні й використанні земель. Названі види земельних відносин тісно пов'язані між собою. Подальший розвиток земельних відносин у сфері відновлення земель залежатиме від земельно-правової регламентації таких відносин.

У *підрозділі 2.2. «Об'єкти правовідносин щодо відновлення земель»* головну увагу зосереджено на специфіці об'єктів таких правовідносин.

Робиться наголос на розмежуванні об'єктів правовідносин у царині відновлення й об'єктів правової мети відносин у зазначеній

царині.

Об'єктом правовідносин у сфері відновлення виступають землі, які за основним цільовим призначенням поділяються на певні категорії, щодо яких установлено правовий режим, ґрунти, а також окремі земельні ділянки.

Акцентується увага на недоцільності ототожнення категорій «відновлення земель» і «відновлення ґрунтів», оскільки вони співвідносяться як ціле й частина. А ось об'єктом правової мети у правовідносинах з відновлення слід вважати якісний стан земель, зокрема, родючість земель сільськогосподарського призначення (ґрунтів), продуктивність земель лісогосподарського призначення, а щодо земель інших категорій – певні функції, що впливають з їх правового режиму.

У підрозділі 2.3. «Суб'єкти правовідносин щодо відновлення земель» зроблено акцент на суб'єктному складі таких правовідносин.

Констатується, що у сфері відновлення земель варто розрізняти суб'єктів прав і суб'єктів правовідносин. Першими треба вважати носіїв земельних прав, зокрема, громадян і юридичних осіб, наділених правами й обов'язками з відновлення первісного якісного стану земель, їх природних властивостей, тих чи інших функцій, структури рельєфу порушених земель тощо.

Носії земельних прав, як суб'єкти прав, перетворюються на суб'єктів правовідносин, наділених певними правами й обов'язками в разі виникнення відповідних правовідносин з відновлення земель унаслідок зниження їх якісного стану, погіршення природних властивостей, втрати певних функцій, порушення структури їх рельєфу. Отже, суб'єктами правовідносин у цій сфері виступають носії земельних прав, які вступили у правовідносини з відновлення земель.

Запропонована класифікація суб'єктів правовідносин у сфері відновлення земель.

Підрозділ 2.4. «Виникнення, зміна і припинення правовідносин щодо відновлення земель» присвячено розкриттю підстав виникнення, зміни і припинення правовідносин щодо відновлення земель.

Всебічно обґрунтовано доцільність розглядати як факт-стан такий стан земель, що характеризується: (а) перебігом негативних процесів (як-то: ерозійність, перезволоженість, підвищена кислотність або засоленість, забруднення шкідливими речовинами), (б) порушеною поверхнею, (в) втратою притаманних їм функцій, фактичною основою чого є юридичні факти – як події (природні катаклізми), так і дії людини, який у подальшому відокремлюється від них та існує

самостійно. В окремих випадках ідеться про бездіяльність як фактичну основу виникнення останнього. Цей факт-стан, маючи зовнішнє вираження, передбачене нормами земельного й іншого законодавства, є тривалим, йому властиві риси, що підтверджується вживаними у земельному законодавстві особливими законодавчими конструкціями і специфічними поняттями. Він викликає певні правові наслідки, бере участь у виникненні розглядуваних правовідносин. Зазначений факт-стан породжує юридичні факти, які, у свою чергу, безпосередньо породжують досліджувані правовідносини. Для їх виникнення є необхідним фактичний склад, тобто факт-стан і юридичні факти.

Зроблено наголос на тому, що безпосередньо юридичними фактами виникнення, зміни і припинення правовідносин щодо відновлення земель є юридичні дії.

Юридичними фактами, що припиняють такі правовідносини, є дії уповноважених суб'єктів, за умови встановлення повернення первісного стану земель.

У підрозділі 2.5. «Права й обов'язки суб'єктів правовідносин щодо відновлення земель» зроблено акцент на тому, що головним у цих правовідносинах є юридичний обов'язок, що знаходить свій прояв в активній поведінці зобов'язаної особи з метою забезпечення прав інших суб'єктів.

Серед численної кількості обов'язків у земельному законодавстві бракує закріплення обов'язку власників земельних ділянок і землекористувачів відновлювати, а не тільки підвищувати родючість ґрунтів і зберігати інші корисні властивості землі.

Констатовано, що підхід до необхідності відновлення повинен бути єдиним, причому незалежно від форми власності на земельну ділянку, її цільового призначення. З'ясовано, що в умовах близького до критичного стану земель заходи їх відновлення (рекультивация, консервація, детоксикація) спрямовуються перш за все на забезпечення екологічної безпеки.

У підрозділі 2.6. «Відповідальність за порушення законодавства у сфері відновлення земель» аналізується відповідальність суб'єктів за порушення законодавства у зазначеній царині.

Наголошено на двоаспектному розумінні юридичної відповідальності. Ідеться про аспект позитивний (перспективний або заохочувальний) і негативний (ретроспективний або охоронний), який передбачає покарання за правопорушення.

Ґрунтовно досліджено специфіку настання кримінальної, адміністративної, цивільно-правової та дисциплінарної відповідальності

у цій царині. Рекомендовано внести відповідні зміни до чинного законодавства, що встановлює відповідальність за його порушення у сфері відновлення земель.

**Розділ 3. «Заходи правового забезпечення відновлення земель»** містить п'ять підрозділів.

У підрозділі 3.1. *«Організаційно-правові заходи, що сприяють відновленню земель»* констатується, що передумовою реалізації ефективних і дієвих заходів з відновлення земель виступає низка заходів організаційно-правового характеру, а саме: (а) здійснення нормування в галузі охорони земель; (б) моніторинг останніх; (в) проведення контролю за використанням та охороною земель; (г) планування і прогнозування їх експлуатації; (д) запровадження економічного стимулювання раціонального використання й охорони земель; (е) вжиття заходів землеустрою; (є) консолідація земель сільськогосподарського призначення тощо. Більшість наведених заходів належать до функцій управління в царині використання й охорони земель.

Стверджується, що в основі формування в державі стратегічних засад охорони й відновлення земель є Угода про асоціацію між Україною та ЄС. З'ясовано роль моніторингу земель (зокрема ґрунтів) у забезпеченні ефективності запровадження заходів їх відновлення. Використано досвід країн ЄС щодо кардинальної зміни підходу до цієї важливої процедури.

Указується на роль заходів і відповідних робочих проєктів землеустрою у сфері відновлення земель. Акцентовано також увагу на значенні планування для реалізації відновлювальних заходів. Зазначено нормативну основу такого планування.

Підкреслено роль контролю у сфері здійснення відновлення земель.

Наголошується, що нормування у сфері охорони земель має першорядне значення при відновленні земель, зокрема, родючості їх ґрунтів.

З метою економічного стимулювання раціонального використання й охорони земель запропоновано забезпечити надання певних пільг (податкових, кредитних) власникам та користувачам земельних ділянок, які здійснюють їх раціональне використання, охорону, підвищують родючість ґрунтів, а в разі погіршення якісного стану земель, втрати ними певних функцій своєчасно вживають заходи з їх відновлення. На противагу цьому за невиконання заходів щодо відновлення деградованих, забруднених і порушених земель на

вказаних суб'єктів мають бути накладені штрафи. Саме за рахунок таких коштів і можна надавати відповідні пільги власникам землі і землекористувачам, які здійснюють належний обробіток землі, підвищують родючість ґрунтів, зберігають інші корисні властивості землі, ініціюють і реалізують заходи відновлення земель. Усе це забезпечуватиме заохочення як до раціонального використання земель та їх охорони, так і до проведення своєчасного їх відновлення.

Окремо підкреслюється важливість консолідації земель сільськогосподарського призначення в умовах появи дрібних земельних ділянок, непридатних або малоприсаєднаних для ведення товарного виробництва, що теж сприятиме створенню належних умов для їх подальшого відновлення.

У підрозділі 3.2. «Рекультивуація земель як комплекс заходів їх відновлення» зазначається, що повернення первісного стану земель має стосуватися не тільки їх якісного стану, а й інших параметрів, наприклад, відновлення порушених земель, які потребують проведення рекультивації. Обґрунтовано, що проведення рекультивації спрямовано не лише на відновлення ґрунтового покриву, а й продуктивності порушених земель і поліпшення їх стану. Рекультиваційними заходами повинні охоплюватися й землі несільськогосподарського призначення.

Зазнали аналізу й етапи здійснення їх рекультивації, проведення якої у зазначених у законодавстві випадках належить до планової діяльності, що підлягає оцінюванню впливу на довкілля.

У підрозділі 3.3. «Консервація земель як організаційно-правовий захід їх відновлення» заслуговує на увагу той факт, що консервації підлягають, не лише малопродуктивні й деградовані землі, а й техногенно забруднені внаслідок господарської діяльності людини, що призвело до їх деградації і негативного впливу на довкілля і здоров'я людей.

Техногенно забруднені землі можуть належати до земель різного цільового призначення, а їх консервація – не єдиний захід їх відновлення. Існує й детоксикація, яка може бути задіяна як самостійний захід або при рекультивації порушених земель. Реалізація заходів детоксикації шляхом внесення адсорбентів, застосування певних бактеріальних препаратів, промивка ґрунту сприятиме створенню на забруднених землях (у ґрунтах) умов, що викликають послаблення а то й усунення впливу токсичних речовин, а також забезпеченню умов для самоочищення цих об'єктів. Установлено особливості відновлення радіоактивно забруднених земель, підкреслюється, що інколи законсервовані земельні ділянки підлягають хімічній меліорації й

детоксикації.

Висловлюється думка, що консервацію доцільно провадити лише у випадку, якщо інші заходи, спрямовані на відновлення й поліпшення якісного стану названих земель, не дали очікуваного ефекту.

Проаналізовано закріплений у законодавстві порядок проведення консервації земель і звернено увагу на два її різновиди – на консервацію-реабілітацію й консервацію-трансформацію. З'ясовано, що здійсненню консервації-трансформації, у визначених законом випадках, повинно передувати проведення оцінки впливу такої діяльності на довкілля.

З метою подальшого сільськогосподарського використання земель консервації мають підлягати лише ті (зокрема ґрунти), якісний стан яких може бути відновленим до відповідного рівня придатності для вирощування сільськогосподарських культур. Стосовно ж решти земель, їх цільове призначення повинно бути змінено шляхом виведення їх з ріллі. На таких територіях запропоновано створювати природні ландшафти, що сприятиме збереженню біологічного й ландшафтного різноманіття, розширенню екомережі за рахунок включення нових земельних ділянок до складу її ключових і сполучних територій.

Зроблено також висновок, що відновлювати землі треба з урахуванням відповідної документації до показників їх якісного стану, зазначених в агрохімічному паспорті поля, земельної ділянки, в документації Державного земельного кадастру.

*Підрозділ 3.4. «Особливості меліорації земель як заходу їх відновлення»* присвячено вивченню специфіки меліорації земель як одного з головних заходів їх відновлення, здійснено аналіз існуючих видів цього процесу. Наводиться думка, що при проведенні заходів меліорації повинен бути задіяним екосистемний підхід.

Здійсненню заходів меліорації, у закріплених законодавством випадках, повинно передувати проведення оцінки їх впливу на довкілля. Сам же цей захід відновлення земель має провадитися з дотриманням вимог екологічної безпеки.

*У підрозділі 3.5. «Відшкодування втрат сільськогосподарського й лісогосподарського виробництва як засіб відновлення земель сільськогосподарського й лісогосподарського призначення»* з'ясовано роль відшкодування втрат сільськогосподарського й лісогосподарського виробництва при відновленні земель.

Підсумовується, що відшкодування зазначених втрат є засобом відновлення земель сільськогосподарського й лісогосподарського

призначення. У певних випадках ідеться про втрати, завдані внаслідок погіршення якісного стану угідь через певний негативний вплив. За наявності підстав кошти, що надходять у порядку відшкодування таких втрат, спрямовуються і на вжиття заходів з відновлення земель, виступаючи засобом забезпечення останнього.

Водночас відшкодування втрат сільськогосподарського й лісгосподарського виробництва можна також вважати й засобом, який забезпечує відтворення земель, але не як природного об'єкта, а як об'єкта того чи іншого права (права власності чи права користування) у випадку освоєння нових земель сільськогосподарського й лісгосподарського призначення в разі їх вилучення (викупу) для потреб, не пов'язаних з таким виробництвом, виключення сільгоспугідь, лісових земель і чагарників з господарського обігу через установа охоронних, санітарних та інших захисних зон.

**Розділ 4. «Правовий механізм відновлення земель»** складається з двох підрозділів.

У підрозділі 4.1. *«Сутність і структура правового механізму відновлення земель»* розглядається правовий механізм відновлення земель, що налічує декілька складників, об'єднаних досягненням відповідної мети.

Правовий механізм відновлення земель об'єднує правові норми, присвячені регламентації його заходів (попередніх та основних, що були розглянуті у третьому розділі дисертації), відшкодуванню втрат сільськогосподарського й лісгосподарського виробництва. Головним засобом забезпечення дії юридичних норм є правовідносини. Нормативне підґрунтя в цьому механізмі забезпечують юридичні акти – закони й підзаконні нормативно-правові акти. Важливою ланкою в ньому є також акти індивідуальні: припис, розпорядження про припинення господарського використання земельної ділянки; висновок про доцільність її консервації.

Не менш вагомим складником правового механізму відновлення земель виступає юридична відповідальність за порушення законодавства в цій сфері. До нього потрібно віднести також забезпечення економічного стимулювання власників земельних ділянок і землекористувачів до раціонального їх використання і своєчасного відновлення їх попереднього стану.

Важливими складовими частинами цього механізму є правосвідомість і правова культура.

У підрозділі 4.2. *«Напрями вдосконалення правового механізму відновлення земель»* констатовано, що сьогодні назріла нагальна потреба

в розробленні Концепції відновлення деградованих, малопродуктивних і техногенно забруднених земель, а також закону «Про відновлення земель», який повинен мати таку структуру: Розділ I. Загальні положення. Розділ II. Повноваження органів державної влади й органів місцевого самоврядування у сфері відновлення земель. Розділ III. Контроль з боку уповноважених суб'єктів у сфері відновлення земель. Розділ IV. Система заходів щодо відновлення земель. Розділ V. Вимоги до відновлення земель різного цільового призначення. Розділ VI. Права й обов'язки власників і користувачів земельних ділянок у сфері відновлення земель. Розділ VII. Економічне стимулювання заходів відновлення земель (грунтів). Розділ VIII. Фінансування у сфері відновлення земель (грунтів). Розділ IX. Відповідальність за порушення законодавства України про відновлення земель.

## ВИСНОВКИ

У дисертації здійснено теоретичне узагальнення й запропоновано вирішення наукової проблеми, яке полягає у розробленні концепції правового забезпечення відновлення земель, що має важливе значення для теорії і практики земельного права. Виконане наукове дослідження дозволяє сформулювати нижченаведені висновки і пропозиції:

1.Періодизація розвитку правового забезпечення відновлення земель за критерієм зміни основ земельного ладу й суспільно-політичних умов у державі охоплює три періоди: (а) дорадянський (друга половина XIX – початок XX ст.), коли більша частина території України входила до складу Російської імперії, (б) радянський (1917 – 1990 рр.) і (в) сучасний (з 1991 р. – до сьогодні).

На різних етапах розвиток правового забезпечення відновлення земель об'єднує: (а) відновлення стану земель передовсім сільськогосподарського призначення, зокрема, родючості їх ґрунтів; (б) проведення рекультивациі порушених земель; (в) тимчасова консервація деградованих сільськогосподарських угідь, якщо інші способи не сприяють відновленню родючості їх ґрунтів.

Охорона й відновлення земель найбільш ефективно провадилися в першому періоді розвитку правового забезпечення цього процесу, зокрема, протягом реалізації Столипінської земельної реформи.

2. Реалізація заходів відновлення земель є не лише підґрунтям сталого землекористування, а й одним зі складників підвалин забезпечення сталого розвитку країни. Проведення таких заходів спрямовано на забезпечення збереження земель як основного



національного багатства для сучасного і майбутніх поколінь.

3. Відновлення земель повинно забезпечуватися з урахуванням підходу до них як до складних природних утворень (екосистем).

4. Для збереження належного стану біосфери як середовища життя поколінь сьогодення і майбуття при використанні й відновленні земель доцільно виходити з біосфероцентричної парадигми взаємодії людини і навколишнього природного середовища.

5. В умовах сучасного кризового стану земель в Україні в основі методології дослідження правового забезпечення відновлення земель має бути ідея біосфероцентризму.

6. Уживані в роботі терміни «відновлення» й «відтворення» не є тотожними. Земля, як основний природний об'єкт, є невідтворюваним, але відновлюваним природним об'єктом. Специфіка відновлення полягає в тому, що цьому процесу підлягає стан земель. Ідеться про відновлення якісного стану земель (грунтів), функцій, які вони виконують за своїм основним цільовим призначенням, попереднього стану земель порушених. Отже, якщо йдеться про відновлення первісного притаманного землям якісного стану (зазнання позитивних змін, в тому числі і ґрунтової родючості), втраченого через дію природних або антропогенних чинників, відповідних функцій унаслідок погіршення такого стану, які виконують землі згідно з їх основним цільовим призначенням, первісного стану порушених земель, доцільно застосовувати термін «відновлення». Термін «відтворення» стосується кількісного виміру й застосовується щодо поновлення кількості природних об'єктів.

7. Відновлення земель – це економічна і юридична категорії. Відновлення земель в економічному аспекті передбачає відновлення земельного капіталу.

8. Правова категорія «відновлення земель» становить собою законодавчо забезпечену систему заходів, спрямованих на повернення землям їх первісного якісного стану, погіршеного через дію антропогенних або природних (стихійних) чинників, втраченої здатності виконувати ними певні функції, що впливають з їх основного цільового призначення, належного стану порушених земель шляхом здійснення їх рекультивації, консервації земель деградованих і малопродуктивних, меліорації земель та інших заходів, передбачених законодавством.

9. Якісний стан земель становить собою сукупність негативних і позитивних властивостей земель, що стосуються їх використання й здатності виконувати ті чи інші функції.

10. Відновлення можливе не тільки в межах однієї категорії

земель. Більшість заходів, передбачених чинним земельним законодавством, стосується відновлення якісного стану земель сільськогосподарського призначення. Щодо земель несільськогосподарського призначення – йдеться про відновлення їх здатності виконувати відповідні функції.

11. Відновленню підлягає стан земель, порушених унаслідок дій неправомірних і правомірних. Неправомірні дії мають місце при забрудненні земель радіоактивними й хімічними речовинами, відходами, стічними водами тощо. Ними можна вважати також і зняття ґрунтового покриву без отримання на це спеціального дозволу або за умов його анулювання. Правомірними є дії, що призвели до зміни структури рельєфу внаслідок проведення гірничодобувних, геологорозвідувальних, будівельних та інших робіт за умови отримання спеціального дозволу на зняття ґрунтового покриву й наявності робочого проєкту рекультивації земель. Необхідність відновлення земель викликана різними чинниками (йдеться про антропогенну діяльність і природні катаклізми).

12. Відновлення земель включає різні правові аспекти. Так, залежно від мети запровадження заходів відновлення доцільно виокремити повернення: (а) якісного стану земель сільськогосподарського призначення, зокрема, родючості ґрунтів; (б) продуктивності земель лісгосподарського призначення; (в) здатності виконання землями інших функцій (йдеться про землі інших категорій).

Попередніми заходами відновлення земель слід вважати наступні: внесення мінеральних добрив, промивання ґрунтів у випадках їх засолення, застосування відповідних режимів зрошення, запровадження сівозмін. До основних заходів відновлення належать: рекультивація порушених земель, консервація земель деградованих і малопродуктивних, меліорація земель.

Доцільно виокремити відновлення земель: а) на загальнодержавному рівні, що здійснюється шляхом прийняття низки нормативно-правових актів, норми яких спрямовані на забезпечення відновлення всіх земель у межах державного кордону України, реалізації повноважень Держгеокадастром, Держекоінспекцією України; б) на рівні регіональному, що полягає у забезпеченні відновлення земель адміністративно-територіальних одиниць органами державної влади й органами місцевого самоврядування; в) на локальному рівні, що включає реалізацію заходів відновлення земельних ділянок їх власниками й користувачами, в тому числі й орендарями.

За джерелом правового забезпечення слід виокремити заходи відновлення земель за наявності підстав і в порядку, визначених законом (як-то їх меліорація), а також згідно з підзаконними нормативно-правовими актами (ідеться про їх консервацію).

За роллю антропогенного чинника відновлення земель поділяється на природне і штучне. Так, проведення рекультивациі порушених земель і меліорація земель забезпечують їх штучне відновлення; консервація земель сприяє їх природному відновленню.

Заходи відновлення повинні здійснюватися з урахуванням специфіки ґрунтів конкретних ґрунтово-кліматичних зон (їх типів і підтипів).

13. Відновлення можна розглядати й у більш широкому сенсі. Ідеться про відновлення стану земельної ділянки і прав на неї, зокрема, шляхом повернення земель самовільно зайнятих.

14. Правові норми, що регулюють суспільні відносини у сфері відновлення земель, можна вважати самостійним правовим інститутом, основу якого становить виокремлена, відносно автономна сукупність правових норм, які регулюють однорідні суспільні відносини, що складають певний вид та виникають у сфері повернення первісного якісного стану земель, здатності виконання ними відповідних функцій за їх основним цільовим призначенням, належного стану порушених земель, характеризується особливим суб'єктним складом, правовими категоріями, специфічними поняттями, законодавчими конструкціями.

15. Охорона й відновлення земель – це самостійні, але взаємопов'язані форми забезпечення збереження земель (ідеться про збереження як кількісних, так і якісних показників цього об'єкта природи).

16. Поняття «відновлення земель» і «відновлення ґрунтів» співвідносяться як ціле й частина.

17. Відновлення родючості ґрунтів можна вважати одним з основних чинників ведення органічного землеробства.

18. Землю, як природний об'єкт, неможливо збільшити внаслідок учинення тих чи інших дій, проте існує можливість збільшення площі земель відповідних категорій в кількісному вимірі. Прикладом зазначеного є збільшення площі земель лісогосподарського призначення шляхом проведення консервації-трансформації деградованих і малопродуктивних земель сільськогосподарського призначення. Про кількісний вимір ідеться й у разі забезпечення можливості їх використання за цільовим призначенням після проведення заходів відновлення. За приклад назвемо відновлення стану деградованих і

малопродуктивних земель після проведення консервації-реабілітації. Адже на період консервації такі землі вилучаються з господарського обігу, а по відновленні їх стану вони знову служать об'єктом використання за цільовим призначенням.

19. Правовідносини щодо відновлення земель становлять собою суспільні відносини, які формуються у сфері повернення землям їх первісного якісного стану, погіршеного через дію антропогенних або природних (стихійних) чинників, втраченої здатності виконувати ними певні функції, що впливають з їх основного цільового призначення, належного стану порушених земель та виникають, змінюються і припиняються згідно з приписами земельного права.

20. Суспільні відносини, які виникають з приводу відновлення земель, є самостійним складником земельних відносин і входять до складу предмета земельного права. Це так звані правовідносини активного типу, яким притаманні специфічні ознаки, як-то: (а) публічний характер, (б) вольовий характер, (в) домінування імперативного методу правового регулювання, (г) специфічний суб'єктний склад, (д) нерівність сторін цих правовідносин, (е) тісний взаємозв'язок їх соціальної і правової природи.

21. Відновлення земель повинно здійснюватися в інтересах суспільних, що підкреслює соціальну природу відновлення, і в інтересах окремого власника або землекористувача. У такому випадку шляхом відновлення земель забезпечується реалізація соціальних інтересів щодо отримання суспільством тих чи інших благ, наданих землею. Водночас ідеться про заінтересованість власників земельних ділянок в ефективному використанні земель з метою отримання якомога вищого прибутку, в основі чого і є їх заінтересованість у відновленні якісного стану та продуктивності земель, структури рельєфу земель порушених.

22. У сфері відновлення земель доцільно розрізнити об'єкт правовідносин і об'єкт їх правової мети. Так, об'єктом правовідносин у сфері відновлення є: (а) землі, які за основним цільовим призначенням поділяються на дев'ять категорій і щодо яких встановлено певний правовий режим, стан і функції, які вони виконують, погіршилися або їх взагалі було втрачено; (б) ґрунти; (в) окремі земельні ділянки.

Об'єктами правової мети правовідносин у досліджуваній царині є: якісний стан земель сільськогосподарського призначення (зокрема, родючість ґрунтів), продуктивність земель лісогосподарського призначення, що стосується інших земель несільськогосподарського призначення – це відповідні функції, які здатні виконувати земельні ділянки через їх основне цільове призначення.

23. У сфері відновлення земель потрібно розрізняти категорії «суб'єкт прав» і «суб'єкт правовідносин». Суб'єктами прав доцільно вважати носіїв земельних прав, зокрема, громадян і юридичних осіб, наділених певними правами й обов'язками щодо відновлення первісного якісного стану земель, їх природних властивостей, відповідних функцій, структури рельєфу порушених земель тощо. Суб'єктами правовідносин у цій царині виступають ті носії земельних прав, які вступили у відповідні правовідносини щодо відновлення земель унаслідок зниження їх якісного стану, погіршення природних властивостей, втрати певних функцій, порушення структури їх рельєфу.

Залежно від особливостей прав та обов'язків, покладених на суб'єктів правовідносин у сфері відновлення земель, серед них можна виокремити: (а) власників і користувачів земельних ділянок, у тому числі орендарів, як носіїв зазначених прав та обов'язків, які вступають у відповідні правовідносини; (б) органи державної влади; (в) органи місцевого самоврядування. Крім того, суб'єктами правовідносин є також суб'єкти, з ініціативи або вини яких було порушено ґрунтовий покрив чи рельєф земельної ділянки, відбулося погіршення її якісного стану, було втрачено здатність виконувати відповідні функції. Заходи з приведення земельної ділянки у попередній стан мають здійснюватися за їх рахунок.

У правовідносинах з відновлення земель держава завжди протистоїть як власникам, так і користувачам земельних ділянок в особі відповідних органів державної влади, наділених повноваженнями здійснювати державний нагляд (контроль) за належним виконанням покладених на них законодавством обов'язків щодо вжиття заходів відновлення в разі погіршення якісного стану земель, їх інших корисних властивостей, порушення поверхні рельєфу земельних ділянок.

Потрібно розмежовувати суб'єктів, наділених повноваженнями у сфері відновлення земель, і безпосередньо суб'єктів правовідносин з відновлення земель. Органам державної влади й органам місцевого самоврядування притаманна своя специфіка. Вони можуть виступати суб'єктами правовідносин щодо відновлення земель як користувачі земельних ділянок і суб'єктами, в особі яких держава й територіальні громади здійснюють повноваження власників земельних ділянок. Прикладом цьому є відновлення земель запасу й резервного фонду. До того ж ці органи наділені відповідними повноваженнями щодо забезпечення відновлення земель. Специфічними суб'єктами розглядуваних правовідносин, які мають певні повноваження в зазначеній сфері, є Держгеокадастр, Держгеоінспекція України та їх

територіальні органи. Певні повноваження в цій царині виконує також Державна установа «Інститут охорони ґрунтів України».

24. Власників земельних ділянок і користувачів, у тому числі й орендарів, як носіїв обов'язків з відновлення й охорони земель, доцільно класифікувати на дві групи. До першої групи належать суб'єкти земельних правовідносин (власники і користувачі, у тому числі орендарі земельних ділянок), які стають учасниками правовідносин у сфері відновлення земель унаслідок учинення ними дій, що призвели до погіршення якісного стану земель, інших їх корисних властивостей, порушення рельєфу поверхні земельної ділянки. До другої – суб'єкти які стають учасниками правовідносин у цій царині через учинення певних дій іншими особами або внаслідок стихійних лих, що призвели до погіршення якісного стану земель, їх інших корисних властивостей, порушення рельєфу поверхні земельної ділянки тощо. Будь-який суб'єкт, як носій земельних прав, потенційно є суб'єктом правовідносин щодо відновлення земель у разі виникнення подібних ситуацій.

25. В основі породження правовідносин з відновлення земель є стан останніх, що характеризується перебігом негативних процесів (ідеться про ерозійні процеси, перезволоженість, підвищену кислотність або засоленість, забруднення шкідливими речовинами), порушеною поверхнею і втратою землями своїх функцій, фактичною основою якого є юридичні факти (як події (природні катаклізми), так і дії людини) і який у подальшому, відокремившись від них, існує самостійно. Зазначений стан можна розглядати як факт-стан. Для виникнення відповідних правовідносин необхідним є фактичний склад (тобто факт-стан і юридичні факти). Юридичними фактами виникнення, зміни і припинення правовідносин щодо відновлення земель виступають безпосередньо правомірні юридичні дії. У даному випадку важливим є ініціювання, розпочинання відповідних дій, спрямованих на повернення первісного якісного стану земель (ґрунтової родючості), належного стану порушених земель і втрачених їх функцій (як-то: замовлення робочого проєкту рекультивації земель, отримання на його підставі спеціального дозволу на зняття ґрунтового покриву; видача розпорядження (рішення) уповноваженого органу (органу державної влади або органу місцевого самоврядування) про консервацію земель; будівництво меліоративної мережі каналів, зрошувальних, осушувальних, осушувально-зволожувальних, а також колекторно-дренажних трубопроводів з гідротехнічними спорудами й насосними станціями, захисних дамб та ін.). Юридичними фактами, що припиняють правовідносини з відновлення земель, є дії встановлених

законом суб'єктів, учинені на підставі встановлення повернення втраченого первісного якісного стану земель, зокрема, родючості та інших властивостей ґрунтів, утрачених функцій земель, відновлення рельєфу порушених земель.

26. Головним у правовідносинах у сфері відновлення земель є юридичний обов'язок, що виявляється в активній поведінці зобов'язаної особи, спрямованій на забезпечення суб'єктивних прав інших їх учасників. Права й обов'язки власників і користувачів земельних ділянок потребують систематизації й удосконалення при закріпленні їх у чинному земельному законодавстві. Певні обов'язки у зазначеній сфері належать і суб'єктам, внаслідок діяльності яких відбулося погіршення первісного якісного стану земельних ділянок, їх ґрунтового покриву й відповідних виконуваних ними функцій.

Для уникнення неоднозначного тлумачення змісту статей 91 і 96 Земельного кодексу України щодо застосування терміна «незаконної» (стосовно зміни рельєфу) його доцільно виключити зі змісту вказаних статей. Водночас треба внести зміни до цих статей щодо закріплення обов'язків власників і користувачів земельних ділянок щодо відновлення родючості ґрунтів, інших корисних властивостей і функцій земель.

Відновлення первісного якісного стану земель деградованих і малопродуктивних, належного стану порушених земель, функцій земель повинно бути законодавчо забезпеченим імперативом для власників земельних ділянок і для землекористувачів, як і обов'язок раціонального, цільового використання й охорони земель.

27. Вимога повернення земельної ділянки у первісному (тобто на момент її отримання в користування) стані, має бути чітко закріплена в земельному законодавстві і стосуватися не лише орендованих земельних ділянок, а й тих, що використовуються на праві емпфітевзису.

28. Відновлення земель тісно взаємопов'язано із застосуванням заходів юридичної відповідальності в досліджуваній сфері, що потребує законодавчого посилення. Пропонується доповнити Кодекс України про адміністративні правопорушення статтею про настання відповідальності за невиконання обов'язку як власником земельної ділянки, так і землекористувачем розпочати процедуру консервації деградованих, малопродуктивних і техногенно забруднених земель. Є сенс установити юридичну відповідальність за порушення законодавства при проведенні меліорації земель. Залежно від обсягу негативних наслідків відповідальність за недотримання законодавства в цій царині, а також за його порушення повинна бути встановлена нормами Кодексу України

про адміністративні правопорушення і Кримінальним кодексом України. Крім того, внесено пропозицію щодо встановлення кримінальної відповідальності за непроведення відновлення якісного стану земель деградованих і малопродуктивних (насамперед шляхом проведення їх консервації), рельєфу порушених (шляхом проведення рекультивації) у встановлених законом випадках, якщо це спричинило тяжкі наслідки для довкілля і здоров'я населення.

29. Ефективному й дієвому запровадженню заходів відновлення земель сприяє низка заходів організаційно-правових, вжиття частини яких належить до функцій управління в галузі використання, охорони й відновлення земель. Серед заходів, які сприяють ефективному й дієвому запровадженню основних правових заходів, доцільно виокремити: (а) нормування у сфері охорони земель, (б) моніторинг земель, (в) контроль за їх використанням та охороною, (г) планування і прогнозування експлуатації земель, (д) економічне стимулювання їх раціонального використання та охорони, (е) землеустрій, (є) консолідацію земель сільськогосподарського призначення тощо.

30. Заходами з рекультивації земель, на відміну від консервації деградованих і малопродуктивних земель сільськогосподарського призначення, повинні охоплюватися не лише землі сільськогосподарського призначення, а й землі інших категорій (лісгосподарського, рекреаційного оздоровчого призначення, водного фонду, житлової і громадської забудови, промисловості та ін.).

31. За сучасних умов консервація земель є одним з дієвих заходів відновлення якісного стану земель, хоча порядок її проведення потребує вдосконалення. Як вбачається, доцільно відновлювати якісний стан земельної ділянки згідно з відомостями агрохімічної паспортизації й документації Державного земельного кадастру.

32. В умовах близького до критичного стану земель заходи щодо їх відновлення спрямовані передовсім на забезпечення екологічної безпеки.

33. При зниженні родючості ґрунтів і за їх низької агроекологічної якості важливого значення набуває меліорація земель. Проведення меліоративних заходів не тільки сприяє покращанню хімічних і фізичних властивостей ґрунтів, поліпшенню земель, а й забезпечує формування лісомеліоративних систем, створює належні умови для сільськогосподарських рослин, лісів, інших насаджень. Водночас заходи меліорації, передусім хімічної й гідротехнічної, належить запроваджувати виключно за умов їх екологічної доцільності.

34. Відшкодування втрат сільськогосподарського й



лісогосподарського виробництва можна розглядати як самостійний засіб забезпечення відновлення земель. Ідеться про цілеспрямоване використання коштів, що надходять у порядку відшкодування зазначених втрат за наявності підстав на відновлення земель.

Водночас відшкодування таких втрат можна паралельно вважати й засобом, що забезпечує відтворення земель (ідеться про кількісний вимір). Так, кошти, що надходять у порядку відшкодування зазначених втрат, використовуються на освоєння нових земель сільськогосподарського й лісогосподарського призначення у разі їх вилучення (викупу) для потреб, не пов'язаних з таким виробництвом, виключення сільськогосподарських угідь, лісових земель і чагарників з господарського обігу внаслідок установа охоронних, санітарних та інших захисних зон. Це є своєрідним прикладом відтворення землі, проте не як природного об'єкта, а як об'єкта відповідного права (права власності або користування).

35. Правовим механізмом відновлення земель є певний правовий інструментарій, складники якого становлять собою певний комплекс, органічно поєднані й підпорядковані реалізації єдиної мети – відновлення якісного стану земель сільськогосподарського призначення, продуктивності земель лісогосподарського призначення, відповідних функцій інших земель несільськогосподарського призначення й належного стану порушених земель.

36. Необхідним є надання забезпеченню відновлення земель системного характеру. Потрібно забезпечити дієву реалізацію положень законодавства щодо цієї процедури шляхом внесення змін до чинного законодавства, прийняття нових нормативно-правових актів у зазначеній сфері з метою належного здійснення відповідних заходів відновлення земель через обов'язки власників, користувачів земельних ділянок, інших суб'єктів, дії яких викликали погіршення первісного якісного стану таких ділянок, порушення їх рельєфу, з одночасним посиленням їх відповідальності у сфері відновлення земель, а також створення й забезпечення функціонування належного рівня стимулювання власників і користувачів земельних ділянок до своєчасного відновлення земель паралельно з реальним надходженням до них коштів від держави.

В умовах сьогодення – істотного погіршення стану земель, стрімкого поширення деградаційних процесів у країні виникла нагальна потреба розроблення і прийняття Концепції відновлення деградованих, малопродуктивних і техногенно забруднених земель і спеціального закону «Про відновлення земель», у якому необхідно передбачити особливості відновлення земель різних категорій. Як мінімум, на часі –

внесення змін до Земельного кодексу України, що стосуються закріплення дефініції поняття «відновлення земель», а також його заходів.

**СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ**  
*Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:*

1. Лісова Т. В. Правове забезпечення відновлення земель: теоретичні і практичні проблеми: моногр. Харків: Юрайт, 2020. 396 с.

2. Лісова Т. В. Актуальні питання правового регулювання використання земель промисловості. *Проблеми законності*. 2013. Вип. 124. С. 99–107.

3. Лісова Т. В. Проблема забезпечення вимог екологічної безпеки при використанні земель промисловості. *Наук. вісн. Ужгород. нац. ун-ту. Серія «Право»*. 2014. Вип. 25. С. 116–119.

4. Лісова Т. В. Сучасні питання правового регулювання використання земель промисловості. *Теорія і практика правознавства: електрон. наук фахове вид.* 2014. Вип. 2 (6). URL: <http://tlaw.nlu.edu.ua/article/view/63333/58749> (дата звернення: 20.09.2017).

5. Лісова Т. В. Відновлення земель: ефективність заходів. *Право і суспільство*. 2016. № 5. С. 76–79.

6. Лісова Т. В. Щодо питання про відновлення земель як виду земельних відносин. *Наук. вісн. Ужгород. нац. ун-ту. Серія «Право»*. 2016. Вип. 36. Т. 1. С. 200–203.

7. Лисовая Татьяна. Особенности восстановления земель как правовой категории. *Jurnalul juridic national: Teorie si Practica*. 2017. № 2 (24). С. 139–142.

8. Лисовая Татьяна. Особенности правового обеспечения восстановления земель сельскохозяйственного назначения. *Leges si viata*. 2017. С. 78–82.

9. Лісова Т. В. Відновлення земель: економічний та правовий аспекти. *Часоп. Київ. ун-ту права*. 2017. Вип. 1. С. 258–261.

10. Лісова Т. В. Рекультивация земель як основний захід їх відновлення *Право і суспільство*. 2017. № 5. Ч. 1. С. 119–125.

11. Лісова Тетяна. Деякі правові питання відновлення земель. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2017. № 1/2. Р. 106–110.

12. Лісова Т. В. Відновлення земель: окремі теоретичні питання. *Наук. вісн. Херсон. держ. ун-ту. Серія «Юридичні науки»*. 2018. Вип. 1.

Т. 1. С. 138–141.

13. Лісова Т. В. Деякі теоретичні питання відновлення земель. *Проблеми законності*. 2018. № 143. С. 140–150.

14. Лісова Т. В. До питання про історико-правовий аспект розвитку правового забезпечення відновлення земель. *Право і суспільство*. 2018. № 4. Ч. 1. С. 137–143.

15. Лісова Т. В. До питання про суспільні відносини щодо відновлення земель як складову предмета земельного права. *Наук. вісн. Ужгород. нац. ун-ту. Серія «Право»*. 2018. Вип. 52. Т. 2. С. 22–25.

16. Лісова Т. В. Особливості відновлення земель окремих категорій. *Право і суспільство*. 2018. № 2. Ч. 1. С. 117–123.

17. Лісова Т. В. Система заходів забезпечення відновлення земель: концептуальні положення. *Наук. вісн. Ужгород. нац. ун-ту. Серія «Право»*. 2018. Вип. 48. Т. 1. С. 127–132.

18. Лисовая Татьяна. Теоретические вопросы консервации земель как основного правового мероприятия их восстановления. *Leges si viata*. 2019. С. 55–59.

19. Лісова Т. В. Деякі особливості відновлення земель водного фонду. *Наук. вісн. Ужгород. нац. ун-ту. Серія «Право»*. 2019. Вип. 54. С. 110–112.

20. Лісова Т. В. До питання про виникнення, зміну та припинення правовідносин щодо відновлення земель як складника предмета земельного права. *Право і суспільство*. 2019. № 2. Ч. 1. С. 100–104.

21. Лісова Т. В. До питання про відповідальність за порушення законодавства у сфері відновлення земель. *Наук. вісн. Ужгород. нац. ун-ту. Серія «Право»*. 2019. Вип. 55. Т. 2. С. 11–13.

22. Лісова Т. В. До питання про суб'єктів правовідносин щодо відновлення земель як складової предмета земельного права. *Проблеми законності*. 2019. № 144. С. 93–99.

23. Лісова Т. В. Особливості об'єкта правовідносин щодо відновлення земель як складника предмета земельного права. *Право і суспільство*. 2019. № 1. Ч. 1. С. 62–67.

***Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:***

24. Лісова Т. В. Відшкодування втрат сільськогосподарського виробництва як засіб охорони земель. *Перспективные направления развития современной юридической науки*: матер. Междунар. науч.-практ. конф. (г. Симферополь, 24-25 января 2014 г.). Симферополь: Науч. объедин. «Юрид. мысль», 2014. С. 105–107.

25. Лісова Т. В. До питання про відновлення земель як різновиду земельних відносин. *Актуальні проблеми екологічних, земельних та аграрних правовідносин: теоретико-методологічні й прикладні аспекти*: матер. «круглого столу» (м. Харків, 5 грудня 2014 р.). Харків: Нац. юрид. ун-т ім. Я. Мудрого, Нац. акад. прав. наук України, 2014. С. 138–139.

26. Лісова Т. В. Відшкодування втрат сільськогосподарського виробництва як форма правового забезпечення відновлення земель. *Держава і право в умовах глобалізації: реалії та перспективи*: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Дніпропетровськ, 6-7 лютого 2015 р.). Дніпропетровськ: Громад. орг. «Правовий світ», 2015. С. 51–54.

27. Лісова Т. В. Консолідація земель сільськогосподарського призначення як форма їх збереження і відтворення. *Роль права та закону в громадянському суспільстві*: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 13-14 лютого 2015 р.). Київ: Центр прав.наук. досліджень, 2015. С. 55–57.

28. Лісова Т. В. Землі промисловості як об'єкт правової охорони. *Особенности адаптации законодательства Молдовы и Украины к законодательству Европейского Союза*: матер. Междунар. науч.-практ. конф. (г. Кишинев, 27 – 28 марта 2015 г.). Кишинев: Б.и., 2015. С. 23–26.

29. Лісова Т. В. Відновлення земель як різновид земельних відносин. *Актуальні проблеми реформування системи земельного законодавства України*: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Запоріжжя, 29-30 січня 2016 р.). Запоріжжя: Запорізьк. міськ. громад. орг. «Істина», 2016. С. 54–57.

30. Лісова Т. В. Актуальні питання правової регламентації відновлення земель. *Конституційні засади аграрного, земельного та екологічного права: 20 років розвитку*: матер. «круглого столу» (м. Київ, 27 травня 2016 р.). Київ: Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, 2016; Чернівці: Кондратьєв А. В., 2016. С. 111–113.

31. Лісова Т. В. Окремі аспекти відновлення земель. *Збірник матеріалів першого зібрання фахівців споріднених кафедр з обговорення актуальних наукових проблем та методик викладання аграрного, земельного, екологічного та природоресурсного права у вищих навчальних закладах України*: зб. матер. (м. Одеса, 9 – 10 вересня 2016 р.). Одеса: Юридична література, 2016. С. 153–155.

32. Лісова Т. В. Специфіка правової регламентації відновлення земель. *Теоретичні та практичні аспекти реалізації екологічного, земельного, аграрного права в умовах сталого розвитку України*: матер. «круглого столу» (м. Харків, 2 грудня 2016 р.). Харків: Право, 2016.

С. 138–140.

33. Лисовая Т. В. Некоторые особенности восстановления земель. *Приоритетные направления развития экологического, земельного и аграрного права*: матер. Респ. «круглого стола», приуроч. к юбилею д-ра юрид. наук, проф. Т. И. Макаровой (г. Минск, 30 марта 2017 г.). Минск: Изд. центр БГУ, 2017. С. 156–159.

34. Лісова Т. В. Сучасні питання правового забезпечення відновлення земель. *Від правової охорони природи Української РСР до екологічного права України*: матер. Всеукр. наук.-практ. конф., присв. пам'яті д-ра юрид. наук, проф. В. Л. Мунтяна з нагоди 95-річчя від Дня народження (м. Київ, 26 травня 2017 р.). Київ: Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка; Чернівці: Кондратьєв А. В., 2017. С. 125–128.

35. Лісова Т. В. Особливості відновлення земель в сучасних умовах правового регулювання. *Реалізація норм екологічного, земельного та аграрного права в умовах реформування правової системи України*: матер. Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Івано-Франківськ, 8 – 10 вересня 2017 р.). Івано-Франківськ: ДВНЗ «Прикарпат. нац. ун-т ім. В. Стефаника», 2017. С. 155–157.

36. Лісова Т. В., Шарапова С. В. Якісний стан ґрунтів – основа органічного землеробства. *Правові засади ведення органічного землеробства*: матер. наук.-практ. конф. (м. Харків, 29-30 вересня 2017 р.). Харків: Доміно, 2017. С. 146–149.

37. Лісова Т. В. До питання про правові заходи відновлення земель. *Urgent problems of law on the modern stage of statehood development: international research and practice conference* (Republic of Poland, Lublin, Maria Curie-Sklodowska University, Lublin Science and Technology Park S.A., October, 20 – 21, 2017). Lublin: Baltija Publishing, 2017. С. 105–107.

38. Лісова Т. В. Забезпечення відновлення земель з урахуванням європейського досвіду. *Сучасний стан та перспективи розвитку екологічного, земельного й аграрного права в умовах євроінтеграції*: матер. наук.-практ. конф. (м. Харків, 8 грудня 2017 р., Нац. юрид. ун-т ім. Я. Мудрого). Харків: Право, 2017. С. 178–180.

39. Лисовая Т. В. Правовое обеспечение восстановления земель в Украине и Республике Беларусь: сравнительный аспект. *Влияние межгосударственных интеграционных процессов на развитие аграрного, экологического, природоресурсного и экологического права*: тезисы доклад. науч.-практ. конф. (г. Минск, 26-27 апреля 2018 г.). Минск: Изд. центр БГУ, 2018. С. 177–179.

40. Лісова Т. В. Суспільні відносини щодо відновлення земель як

складова предмету земельного права. *Розвиток аграрного, земельного та екологічного права на зламі тисячоліть*: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 18 – 19 травня 2018 р.). Київ, 2018. С. 235–238.

41. Лісова Т. В. До питання про інформаційне забезпечення відновлення земель. *Третє зібрання фахівців споріднених кафедр щодо обговорення стратегії еволюції аграрних, земельних, екологічних та природоресурсних правовідносин у контексті інтеграційного розвитку України*: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса – смт. Затока, 7 – 10 червня 2018 р.). Одеса: Вид. дім «Гельветика», 2018. С. 177–179.

42. Лісова Т. В. Деякі особливості суспільних відносин щодо відновлення земель. *Сучасний стан та перспективи розвитку земельного, аграрного, екологічного та природоресурсного права: теорія та практика*: матер. наук.-практ. конф. (м. Харків, 7 грудня 2018 р., Нац. юрид. ун-т ім. Я. Мудрого). Харків: ТОВ «Оберіг», 2018. С. 134–135.

43. Лісова Т. В. До питання про проблеми правового забезпечення відновлення земель. *Актуальні проблеми екологічного, земельного та аграрного законодавства в сучасних умовах*: матер. «круглого столу», присв. 90-річчю д-ра юрид. наук, проф., член.-кор. НАПрН України В. К. Попова (м. Харків, 1 березня 2019 р.). Харків: Право, 2019. С. 152–155.

44. Лісова Т. В. До питання про обов'язки власників земельних ділянок та землекористувачів щодо відновлення землі. *Еколого-правовий статус людини і громадянина: ретроспективний та перспективний погляди*: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 31 травня 2019 р.). Чернівці: Кондратьєв А. В., 2019. С. 285–288.

45. Лісова Т. В. Деякі питання правового забезпечення обов'язків власників земельних ділянок та землекористувачів у сфері відновлення земель. *Четверте зібрання фахівців споріднених кафедр «Забезпечення прав в аграрних, земельних, екологічних та природоресурсних відносинах»*: зб. матер. (м. Одеса – смт. Затока, 6 – 9 червня, 2019 р.). Одеса: Вид. дім «Гельветика», 2019. С. 142–144.

46. Лісова Т. В. Деякі питання відновлення земель в умовах розвитку глобалізаційних процесів. *Особливості правового регулювання екологічних, земельних, аграрних, природоресурсних відносин в умовах глобалізації*: зб. матер. Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Івано-Франківськ-Яремче, 20 – 22 вересня, 2019 р.). Івано-Франківськ: Прикарпат. нац. ун-т імені В. Стефаника, 2019. С. 194–196.

47. Лісова Т. В. Відновлення земель як складник основи забезпечення сталого розвитку країни. *Актуальні правові проблеми*

земельних, аграрних та екологічних відносин в умовах сучасної земельної реформи: матер. наук.-практ. конф. (м. Харків, 22 трав. 2020 р.). Харків: Юрайт, 2020. С. 178–180.

**Наукові праці, які додатково відображають результати дослідження:**

48. Лісова Т. В. Правове регулювання управління в галузі використання та охорони земель. *Правове регулювання екологічних, аграрних та земельних відносин в Україні: сучасний стан і напрями вдосконалення*: моногр. / за ред. А. П. Гетьмана та В. Ю. Уркевича. Харків: Право, 2012. С. 350–399.

49. Лісова Т. В. Відшкодування втрат сільськогосподарського та лісгосподарського виробництва в контексті сталого розвитку сільських територій. *Проблеми правового забезпечення сталого розвитку сільських територій в Україні*: моногр. / ред. А. П. Гетьман та М. В. Шульга. Харків: Право, 2016. С. 230–238.

50. Лісова Т. В. Сучасний стан земель як чинник забезпечення продовольчої безпеки. *Правові засади екологічної та продовольчої безпеки: проблеми імплементації міжнародних стандартів: матер. дискусійної панелі Першого Харків. міжнар. юрид. форуму «Право та проблеми сталого розвитку в глобалізованому світі»* (м. Харків, 3 – 6 жовтня 2017 р.). Харків: Право, 2017. С. 104–110.

51. Лісова Т. В. Теоретико-правові проблеми відновлення земель та інших природних ресурсів. *Актуальні проблеми правового регулювання аграрних, земельних, екологічних та природоресурсних відносин в Україні*: моногр. / відп. ред: Т. Є. Харитонова, І. І. Каракаш. Одеса: Вид. дім «Гельветика», 2018. С. 702–720.

## АНОТАЦІЯ

**Лісова Т. В. Теоретичні проблеми правового забезпечення відновлення земель.** – *Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.*

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.06 «Земельне право; аграрне право; екологічне право; природоресурсне право». – Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Міністерство освіти і науки України, Харків, 2021.

У дисертації здійснено комплексне дослідження актуальних теоретичних проблем правового забезпечення відновлення земель.

Сформульовано дефініцію поняття «відновлення земель» як правової категорії, з'ясовано її сутність та особливості. Обґрунтовано, що терміни «відновлення» й «відтворення» не є тотожними. Розкрито

специфіку відновлення земель окремих категорій. Охарактеризовано попередні й основні заходи відновлення земель. Досліджено організаційно-правові заходи, що сприяють відновленню земель.

Установлено місце правових норм, що регулюють суспільні відносини у сфері відновлення земель, у системі земельного права. Детально проаналізовано конструкцію «правовідносини щодо відновлення земель», з'ясовано ознаки і склад останніх. Особливу увагу звернено на сутність і структуру правового механізму відновлення земель. Розглянуто особливості настання юридичної відповідальності за порушення законодавства в досліджуваній царині.

На підставі проведеного дослідження зроблено певні висновки, запропоновано низку пропозицій з удосконалення чинного земельного законодавства. Рекомендовано розробити Концепцію відновлення деградованих, малопродуктивних і техногенно забруднених земель і структуру спеціального Закону «Про відновлення земель».

**Ключові слова:** відновлення, охорона, землі, ґрунти, якісний стан земель, функції земель, родючість ґрунтів, деградація земель, деградація ґрунтів, рекультивация земель, консервація земель, меліорація земель.

## АННОТАЦИЯ

**Лисовая Т. В. Теоретические проблемы правового обеспечения восстановления земель.** – *Квалификационный научный труд на правах рукописи.*

Диссертация на соискание ученой степени доктора юридических наук по специальности 12.00.06 «Земельное право, аграрное право; экологическое право; природоресурсное право». – Национальный юридический университет имени Ярослава Мудрого, Министерство образования и науки Украины, Харьков, 2021.

В диссертации осуществлено комплексное исследование актуальных теоретических проблем правового обеспечения восстановления земель.

Сформулирована дефиниция понятия «восстановление земель» как правовой категории, определены ее сущность и особенности. Обосновано, что термины «восстановление» и «воспроизводство» не тождественны, что земли являются невоспроизводимым, но восстанавливаемым основным природным объектом.

Рассмотрены особенности восстановления земель отдельных категорий. Охарактеризованы предварительные и основные мероприятия восстановления земель.



В диссертационной работе сделан вывод, что правовые нормы, регулирующие общественные отношения в сфере восстановления земель, можно считать самостоятельным правовым институтом.

Внесены предложения по усовершенствованию действующего земельного законодательства. В частности, рекомендуется разработать и принять Концепцию восстановления деградированных, малопродуктивных и техногенно загрязненных земель, а также специальный Закон «О восстановлении земель». В Земельный кодекс Украины должны быть внесены соответствующие изменения.

**Ключевые слова:** восстановление, охрана, земли, почвы, качественное состояние земель, функции земель, плодородие почв, деградация земель, деградация почв, рекультивация земель, консервация земель, мелиорация земель.

## SUMMARY

**Lisova T.V. Theoretical problems of legal provision of land restoration.** – *Qualifying scientific work as a manuscript.*

Thesis for the scientific degree of Doctor of Law, specialty 12.00.06 «Land Law; Agrarian Law; Environmental Law; Natural Resource Law». – The Yaroslav Mudryi National Law University, Ministry of Education and Science of Ukraine. – Kharkiv, 2021.

In the dissertation actual theoretical problems of legal regulation of restoration of lands are investigated. It is substantiated that the concepts of «restoration» and «reproduction» are not identical. The land, as the main natural object, is a non-reproducible but renewable natural object. In the process of studying the theoretical and legal foundations of land restoration, the author's definition of legal relations of land restoration was formulated, and the concept of «land quality» was improved. The specificity of land restoration is that the state of lands is subject to this process. It is emphasized that the idea of biosphere-centrism should be the basis of the methodology of research of legal support of land restoration.

The author's classification of land restoration and its measures is offered. Its previous and main measures are singled out. In the dissertation it is concluded that the legal norms regulating public relations in the field of land restoration can be considered as an independent legal institution. It is proposed to consider the protection and restoration of land as independent, but interconnected forms of ensuring the preservation of land (it is about the preservation of both quantitative and qualitative indicators of this natural object). It is proved that the concepts of «land restoration» and «soil

restoration» are related as a whole and a part.

It is substantiated that public relations that arise in connection with the restoration of land are an independent component of land relations and are part of the subject of land law. Their specific features are investigated. It is emphasized that the leading factor in these legal relations is legal obligation. The connection between the legal and social nature of land restoration is analyzed.

It is stated that it is necessary to ensure the restoration of lands of a systemic nature. Proposals have been made to improve the current land legislation. In particular, it is recommended to develop and adopt a Concept for the restoration of degraded, unproductive and man-made contaminated lands, as well as a special Law «On Land Restoration». Appropriate changes must be made to the Land Code of Ukraine.

**Key words:** restoration, protection, lands, soils, land quality, land functions, soil fertility, land degradation, soil degradation, land reclamation, land conservation, reclamation.

**Відповідальний за випуск:**

кандидат юридичних наук, доцент С.В. Шарапова

Підписано до друку 10.02.2021 р. Формат 60х90/16.

Папір офсетний. Віддрук. на ризографі.

Умовн. друк. арк. 1,9. Облік.-вид. арк. 1,7.

Тираж 120 прим. Зам № 549.

Друкарня

Національного юридичного університету

імені Ярослава Мудрого

61024, м. Харків, вул. Пушкінська, 77